

СЕМАНТИЧНІ РОЛІ ІНДЕКСАЛЬНИХ ЗНАКІВ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено проблемі ідентифікації семантичних ролей індексальних знаків як лінгвосеміотичних одиниць текстів художніх творів. У зв'язку з цим авторкою наведено дефініції центральних понять дослідження, якими є «знак» і «знак-індекс»; коротко описано етапи утвердження останнього терміну в царині лінгвосеміотики, проаналізовано основні типологічні класифікації знаків-індексів. Роблячи спробу визначити основні семантичні ролі знаків цього типу, авторка припускає та обґрунтовує доцільність їхнього поділу на симетричні й асиметричні. До перших зараховано насамперед звертання та гіпероніми, а до других – фразеологізми, синоніми та багатозначні слова.

Ключові слова: знак; знак-індекс; семантична роль; симетрія; асиметрія.

Зважаючи на той факт, що на сучасному етапі наукової еволюції в царині впевнено утверджується лінгвосеміотика як його самостійний та незалежний напрям, поступово фокус лінгвістичних досліджень зміщується й концентрується тепер уже на вивченні феномену мовних знаків та інших типів знаків, що забезпечують ефективність протікання комунікативних процесів. Зокрема зараз під кутом зору наукової спільноти перебувають проблеми встановлення комунікативного потенціалу знаків (К. Ручимська, С. Песіна), його інформативності (Н. Мечковська, С. Проскуркін) та функціональності (К. Резвушкін, А. Уфимцева, Д. Фатхулова), а також визначення факторів появи знаків і знакових ситуацій (З. Попова). Не припиняються також дискусії і щодо параметрів усіх типів знаків мовної системи (О. Бразговська, В. Осипова, В. Шкуркіна), і щодо їхніх властивостей (А. Уманець, Л. Соболева). Результатом цих обговорень стала теорія О. Кравченка про те, що саме індексальність відбивається на всіх рівнях мовної системи, а тому знаки-копії та знаки-символи також цілком правомірно можна вважати індексальними. Не дивлячись на те, що це твердження є доволі суперечливим, проте в лінгвістичній практиці фіксуємо спроби, спрямовані на підтвердження його дієвості чи спростування. Зокрема низка досліджень здійснювалася з позицій структуральної лінгвістики та стилістики на матеріалі творів різних українських письменників і поетів (див. праці Г. Зимовець, С. Єрмоленко, С. Лавриненко, Я. Просяннікової). Однак згадані роботи лише частково стосуються поданого вище твердження, оскільки поза їхньою увагою залишається питання функціонально-семантичної зумовленості знаків-індексів, що й у цілому вказує на актуальність порушеної проблематики. Крім того, актуальність пропонованої роботи зумовлена ще низкою факторів, а саме відсутністю в українській лінгвосеміотиці досліджень, спрямованих на комплексний аналіз семантичних функцій знаків-індексів, що

може посприяти вирішенню питань сприйняття та інтерпретації текстів, зв'язку вербальних і невербальних індексів, репрезентації інтенцій мовця на семантичному рівні, а також потребою в розробці універсальної типології знаків такого типу, де буде враховано й семантичний аспект.

Відтак, актуальність окресленої проблеми дозволила сформулювати основну мету нашої розвідки, що полягає у визначенні функціональної зумовленості індексальних знаків у романі «Червона риба» І. Григурка з урахуванням їхніх семантичних ролей.

Об'єктом дослідження стали знаки-індекси, представлені в романі «Червона риба» миколаївського прозаїка І. Григурка, а предметом – їхні семантичні функції.

Джерельною базою роботи обрано текст роману «Червона риба» І. Григурка з огляду на те, що в цьому романі міститься чимало філософських роздумів письменника та його персонажів, що мають яскраво виражену індексальність.

Матеріалом роботи послуговували знаки-індекси, дібрані методом суцільної вибірки з тексту роману «Червона риба» І. Григурка, серед яких фіксуємо дієслова різних часових форм, прислівники місця та часу, особові та вказівні займенники, вигуки загальним обсягом понад 500 мовних одиниць.

Як відомо, знак є не лише операційним поняттям семіотики, його застосовують і в інших галузях знання, серед яких чи не найактивніше він досліджується в колі лінгвістики. Під знаком, услід за фундаторами семіотики Ч. Пірсом та Ф. де Соссюром, уважаємо «дещо, що визначає щось інше (свою інтепретанту) для того, щоб це щось таким же чином, що і дещо, відносилось до деякого об'єкта, до якого воно і відноситься (до свого об'єкта), причому інтепретанта, у свою чергу, стає знаком» [цит. за 3].

Існує чимало типологічних класифікацій знаків (див. концепції Р. Якобсона, М. Кочергана, Р. Ардентова, Т. Дешерієвої та ін.). Однак першу й на сьогодні поки

що універсальну типологію знаків, у тому числі й мовних, запропоновано Ч. Пірсом. У ній представлено десять типів знаків, де головними названо ікони, індекси та символи [там само].

Зважаючи на мету нашого дослідження, особливу увагу звертаємо саме на специфіку індексального знака, що в термінології Ч. Пірса дефінується як «репрезентативний, репрезентативний характер якого полягає в тому, що він є індивідуальним другим» [5, с. 205]. Таким чином, «під час дешифрування індексів необхідним є момент домислювання, оскільки ми не маємо тотожності знака та позначуваного ним предмета» [3]. Таке твердження підштовхує В. М. Шкуркіну до думки про те, що в цих знаках «те, що означається, та те, що означає, пов'язані між собою належністю до часу або простору» [9].

Варто також сказати, що поява та повноправне утвердження цього терміну в науковій площині відбулося не одразу. Цьому питанню присвячено розвідки Я. Просянникової, де зазначається, що для ідентифікації лінгвістичного феномену знака-індексу доволі довго використовувалося чимало аналогових термінів, а саме такі, як «егоцентричні» одиниці (Б. Рассел), «рефлексивний символ» (Г. Рейхенбах), «індексикал» (Дж. Бар-Хілел), «шифтери» (О. Есперсен, Р. Якобсон), «дейксис» (К. Бругман), «актуалізатори» (Ш. Баллі) тощо [6, с. 282].

В колі лінгвoseміотичної науки вчені послуговуються різноманітними класифікаціями індексальних знаків. Так, А. Уфимцева пропонує визначати три типи індексальних знаків – часові, просторові та особисті, причому останні, на її думку, репрезентують опозицію «того, хто говорить» (адресата) й «того, хто слухає» (адресанта). Відповідно, особистими індексами є особові займенники – *я і ти* [там само, с. 282]. Більш повну концепцію розробляє Ч. Філлмор, за якою знаки-індекси бувають чотирьох типів: часові, просторові, дискурсивні та соціальні, кожний із яких має свої властивості. Зрозуміло, що часові та просторові індекси виконують функції, що відповідають їхній семантиці. Натомість дискурсивні індекси вказують на певні фрагменти дискурсу, наприклад: *hence, therefore, and so*. Соціальні індексальні знаки, відображають особливості соціальної ситуації, в епіцентрі якої відбувається комунікація, фокусують увагу на суспільних відносинах між мовцями, їхньому соціальному статусі. До соціальних індексів можна зарахувати такі словосполучення: *Your majesty, Your honour* [4, с. 85].

Констатуючи не одноставність поглядів учених на сутність та типологізацію індексальних знаків, відзначаємо, що їхня лінгвістична інтерпретація також може здійснюватися по-різному, що в цілому залежить від обраного інтерпретатором критерію для здійснення подібної операції. Це пов'язано з тим, що індексальні знаки можуть перебувати в різних шарах інформативної структури тексту чи його окремих синтаксичних складників, а також бути утвореними в різний спосіб, через що семантичні зв'язки, які ними репрезентуються, можуть бути як симетричними, так і асиметричними. Відтак, дозволимо собі припустити, що семантичні ролі індексальних знаків у межах тексту зводяться до репрезентації ними симетрії чи асиметрії на рівні лексики.

Під симетрією прийнято розуміти «упорядкованість, регулярність, одноманітність предметів і явищ об'єктивного світу. Це поняття однопорядкове з такими поняттями, як закономірність, зберігання, інваріантність. Симетрія є проявом стійкості, рівноваги в стані» [8]. Це визначення є універсальним для різних наукових напрямів. Проте в гуманітарних дисциплінах симетрію часто пов'язують із поняттям економії та визначають через референта, позначуваного та позначення [7, с. 105]. Економія наявна й у термінологічному апараті семіотики та лінгвістики. Зокрема в семіотиці вона представляє собою один із загальних принципів функціонування знакових систем, згідно з яким кількість підпорядкованих висловленню та реально виражених у тексті протиставлень наближається до мінімуму. Таким чином, у семіотиці економія базується на принципах диференціації та вмотивованості. Натомість у лінгвістичних галузях економія розглядається із двох боків: по-перше, як принцип, що регулює функціонування мовної системи, по-друге, як принцип, що визначає співвідношення між граматикую та словником мови, тобто вказує на нерегулярні мовні форми, які не треба щоразу породжувати за унікальними формулами [там само, с. 105].

На основі цього прийнято виокремлювати три типи симетрії знаків [8], у тому числі й індексальних:

1) статична симетрія окремого об'єкта – передбачає «зберігання аналогічних ознак та елементів у ланках її [мови] системи, регулярність» [там само], а тому виражається, на нашу думку, через узагальнююче слово:

– іменник: «*У трюмі була крупніша риба – судак, кефальна, кілька глос*» [2, с. 18]; «*Для мене діди – найкращі люди в світі*» [там само, с. 26]; «*Кріт – тварина чутлива, делікатна, обережна*» [там само, с. 34];

– займенник: «*Вони – і єгер, і Воронок – звикли до гроз, навіть любили їх*» [там само, с. 20]; «*На перешийку чатували танки, під берегами – катери; колючий дріт, міни, прожектори й ракети – все було застосовано, аби не дати вийти морякам на простір, бо ворог знав, яка це сила*» [там само, с. 36];

2) гомологічна симетрія – відношення двох об'єктів, за якого певне поняття виражається одним і тим же етимомом, що має дещо видозмінений чи зовсім інший формальний план [8]:

– прикметник – займенник: «*Нехай там у конторі вважають Передрія не дуже ревним єгерем, тобто таким, що інколи не на той бік стає – замість звіра бере й захищає людину (сам Данило Миронович вважав себе серед людей представником від звірів, а серед звірів – від людей), а він би таки пред'явив цього акта про сорок куців виритої дикими свинями картоплі*» [2, с. 33];

– дієслово – іменник: «*Роберт за це його особливо поважає: боятись моря і рибальчати – хіба це не геройство?» [там само, с. 30];*

– іменник – займенник: «*Собайло ти, Свириде!*» [там само, с. 31];

3) динамічна симетрія під час розвитку об'єктів – відношення об'єктів, за якого мовленнєві відповідності аналогічні системним [8]:

– вигуки: «Ну, до Круглого вистачить, а там веслами добереишся до устричників, ті наляють» [2, с. 21]; «Ей, люди, чуєте?» [там само, с. 21]; «Е ні, – засміявся хитро Передрій» [там само, с. 33];

– звертання: «Робику, – каже Карпо Солонар, – тобі треба не хз єгерем Передрієм товаришувати, то відлюдьок, а з дідом Лукою» [там само, с. 26]; «Оце нам, козарлюги, всміхнулась доля!» [там само, с. 27]; «А кого ви, бабо, порубали?» [там само, с. 34].

Із наведених прикладів бачимо, що статична симетрія індексальних знаків представлена статична симетрія індексальних знаків представлена іменниками та займенниками, що репрезентують гіперонімічні зв'язки в тексті аналізованого твору. Гіперонім є своєрідним узагальненням, а тому є економічним маркером мовної системи. Гомологічна симетрія представлена різними частинами мови, які, змінюючи своє формальне вираження, конкретизують та уточнюють зміст попереднього знака. Динамічна симетрія є т. зв. прагматичним вектором знака. Саме за допомогою динамічно симетричних індексів автор репрезентує власні психологічні, ментальні, когнітивні та мистецькі настановки, тому такими індексами ми вважаємо вигуки та звертання, що найповніше відбивають цю тенденцію.

Протилежним поняттям до симетрії є явище асиметрії, що також притаманне індексальним знакам роману «Червона риба» І. Григурка. Асиметрія, за словами С. Карцевського, наявна «тільки на парадигматичній осі, що має два прояви: варіативність за незмінного означуваного (аломорфія, аж до її крайніх випадків – синонімії, суплетивізму, омосемії) та варіативність означуваного за незмінним означуваним (полісемія, аж до її крайнього випадку – омонімії)» [8]. Згодом ця концепція зазнала певних трансформацій у роботах В. Гака, який доповнив теорію свого попередника, вказавши на те, що асиметрія мовного знака не обмежується лише парадигматикою, вона може бути виявленою й на синтагматичному рівні [там само]. Звичайно, це твердження поширюється й на особливості функціонування знаків-індексів.

Ураховуючи те, що внутрішньомовна міжзнакова асиметрія виявляється в омонімії та синонімії (*коса; дім, будинок, будівля, палац*) і в протиставленні самостійних і службових слів [1, с. 23], розглянемо типові випадки вживання І. Григурком властивості асиметрії індексальних знаків під час створення роману «Червона риба», спираючись при цьому на положення В. Гака:

1) асиметрія індексів на парадигматичному рівні:

– синонімія: «Всі розбіглись, роз'їхались, сиділа лише Кіра Ржевуцька» [2, с. 63]; «Так зветься острівець чи атол в океані – смужкам піску чи коралових рифів у формі плавок: два кути гострі, а один тупий» [там само, с. 54];

– полісемія: «"Ровесника" б для такої потреби не вистачило» [там само, с. 63] (назва редакції); «"Процання" влаштували на найвищій кучугурі» [там само, с. 57] (назва кадру із фільму);

2) асиметрія індексів на синтагматичному рівні:

– вираження однієї смислової одиниці шляхом поєднання двох і більше формальних одиниць [8]:

– розгорнуте позначення: «Кочерга гарячково тисне на стартер, качає підсосом – і раптом мотор так стріляє, так несамовито вибухає і виє, що тиша після такого удару, здається вже не оговтається, а якщо й лишиться в берегах дня, то неживою, а, мов оглушена риба, хитатиметься на його звуковій поверхні черевом догори» [2, с. 70];

– фразеологізми: «І якби ви по совісті оцінили картину, то, може, їй взагалі гріш ціна в базарний день» [там само, с. 66];

– вираження однієї формальної одиниці шляхом поєднання двох і більше смислових одиниць [8]:

– конденсація: «Газета – не святе писання» [2, с. 65]; «Урок – це та сама стаєрська дистанція» [там само, с. 132];

– згорнуте позначення: «Це на степовій землі – закопали – і на віки вічні» [там само, с. 50]; «Спасибі, що хлопці підібрали, а там госпіталь, тил – і будь здоров» [там само, с. 51];

3) асиметрія індексів на власне семіотичному рівні.

– відсутність очікуваної формальної одиниці за наявності відповідної смислової [8]:

– еліпсис: «Одне слово, я тут як своєрідна реклама, як межовий стовп, по той бік якого чорна робота, по цей – курортна благодать» [2, с. 141]; «Кружальця на підлозі уявлялись купинами, а між ними – болото, яке може засмоктати» [там само, с. 137];

– замовчування: «Там пляжники вмиль розкупували – по двадцять копійок склянка» [там само, с. 139]; «А школи Ілля просто боявся – ледве добув піврічну практику» [там само, с. 132]; «І з погодою тоді не вгадали – почали за повної бунації, а закінчували, коли захльостував сильний накат» [там само, с. 190];

– відсутність очікуваної смислової одиниці за наявності відповідної формальної [8]:

– семіотична надлишковість знака: «Рибалки-молодожони, – сказав він» [2, с. 56]; «Втім, яка людина-перо!» [там само, с. 63].

Отже, в романі «Червона риба» І. Григурка зафіксовано чималу кількість індексальних знаків, що характеризуються як семантично симетричністю, так і асиметричністю. Причому перша семантична роль цих знаків зводиться до репрезентації статичності, гомологічності та динамічності. Актуалізаторами другої семантичної ролі визначено синонімі та багатозначні слова (в межах тексту); розгорнуті та згорнуті позначення, фразеологізми та слова т. зв. конденсованих конструкцій; явища еліпсису та замовчування, а також семіотичну надлишковість.

Перспективою подальших досліджень вважаємо насамперед здійснення комплексного лінгвістичного аналізу індексальних знаків у прозових творах миколаївських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк П. С. Міжмовна асиметрія мовного знака / П. С. Вовк // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. Вип. 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 20-24.

2. Григурко І. Червона риба. Роман / І. С. Григурко. – К. : Рад. письм., 1984. – 231 с.
3. Гулюта Ю. В. Символ в рекламных коммуникациях [Электронный ресурс] / Ю. В. Гулюта // Режим доступа : asu.ru/files/documents/00003343.pdf ; Название с экрана.
4. Даркевич О. В. Проблемы теории дейксиса / О. В. Даркевич // Науковий Вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 4. – С. 83-87.
5. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / Пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – 448 с.
6. Просяніківа Я. М. Індексальність як засіб реалізації знаковості художнього порівняння / Я. М. Просяніківа // Наукові записки. Серія «Філологічна». – 2012. – Вип. 26. – С. 281-283.
7. Солнышкина М. И. Дуализм языкового знака как причина сокращения в профессиональных языках / М. И. Солнышкина, Ч. Р. Зиганшина // Филология и культура. – 2014. – № 1 (35). – С. 105-109.
8. Харина Е. С. Явление симметрии / ассиметрии языкового знака [Электронный ресурс] / Е. С. Харина // Режим доступа : http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2008/V/uch_2008_V_00042.pdf ; Название с экрана.
9. Шкуркіна В. М. Семіотичний аналіз рунічної культури [Електронний ресурс] / В. М. Шкуркіна // Режим доступу : <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/kultura37/13.pdf> ; Назва з екрана.

В. В. Желязкова,

Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского, г. Николаев, Украина

СЕМАНТИЧЕСКИЕ РОЛИ ИНДЕКСАЛЬНЫХ ЗНАКОВ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Статья посвящена проблеме идентификации семантических ролей индексальных знаков как лингвосемиотических единиц текстов художественных произведений. В связи с этим автором приведены дефиниции центральных понятий исследования, которыми являются «знак» и «знак-индекс»; кратко описаны этапы утверждения последнего термина в области лингвосемиотики, проанализированы основные типологические классификации знаков-индексов. Делая попытку определить основные семантические роли знаков этого типа, автор допускает и обосновывает целесообразность их разделения на симметричные и асимметричные. К первым отнесены в первую очередь обращение и гиперонимы, а ко вторым – фразеологизмы, синонимы и многозначные слова.

Ключевые слова: знак; знак-индекс; семантическая роль; симметрия; асимметрия.

V. V. Zheliazkova,

V. O. Sukhomlynskyi Mykolayiv National University, Mykolayiv, Ukraine

SEMANTIC ROLES OF INDEX: PROBLEM OF DETERMINATION

The article deals with the identification of semantic roles of indexical signs as lingvosemiotic elements of works of art texts. In this regard, the author shows the definition of the central concepts of the study, which is the «sign» and «sign-index»; briefly describes the steps of the approval of the latter term in lingvosemiotics by identifying related concepts, analyzes the main characters typological classification of indexes. Attempting to define the basic semantic roles signs of this type, the author uses of the text by Ivan Hrugurko «Red Fish», in which are about 500 language units with the indexical nature. The author substantiates the expediency of their division into symmetrical and asymmetrical on semantic grounds. The first group mainly represents hyperonym relations, and the second group are associative, synonyms and polysemantic relationships. All semantic roles signs indexes are illustrated.

Keywords: sign; index; semantic role; symmetry; asymmetry.